

Spinoza, Amsterdam en de moderne Samenleving

Jonathan I. Israel

Lezing gehouden op 9 juni 2007 in de Mozes & Aäronkerk te Amsterdam ter promotie van het streven naar een Spinozamonument in Amsterdam en georganiseerd door de Amsterdamse Spinoza Kring

Baruch de Spinoza, naar alle maatstaven de belangrijkste Nederlandse denker, was de eerste grote filosoof in de wereldgeschiedenis die systematisch de voordelen toonde die de mensen ondervinden van democratie, volledige tolerantie en individuele vrijheid, als ook van de principes van gelijkheid en van vrijheid van denken, spreken en drukpers. Al die kernwaarden van de hedendaagse moderniteit zag hij als grondslag van een zuiver non-theologisch, dus seculier maatschappelijk en ethisch wereldbeeld. Dit maakt hem tot een vooraanstaande mijlpaal in de Amsterdamse, Nederlandse en algemene menselijke geschiedenis, maar ook in het huidige politieke debat over samenleving, onderwijs en religie.

Spinoza's filosofie was een rechtstreekse uitdaging, niet alleen aan het *ancien regime*, aan de traditie en aan de gevestigde godsdienst, maar ook een krachtig ethisch, sociaal en politiek pakket beginselen dat ten grondslag lag aan praktisch alle grote debatten van de Verlichtingstijd, en ook van ons eigen tijd, over de ware aard en kernwaarden van de moderniteit. Het is helemaal niet verwonderlijk dat Spinoza hier in Amsterdam, waar hij geboren is, waar zijn vader jarenlang zakenman was, waar hij in 1656 uit de synagoge gezet was en waar hij meer dan de helft van zijn leven, namelijk 29 jaar, woonde, op ongekende weerstand stuitte en dat die weerstand voortduurde, niet alleen in zijn eigen tijd maar ook in de 18de en 19de eeuw. Vooral de anonieme publicatie van eerst het *Theologisch-Politiek Traktaat* in Amsterdam in 1670 en later nog die van de *Ethica*, onder het signatuur B.D.S in 1677, bracht een tijdlang grote opschudding teweeg zowel in Duitsland, Frankrijk en Engeland als in de Verenigde Provinciën en niet het minst in Amsterdam waar het boek geweldig bestreden werd door zowel de joden die hem in 1656 uit de synagoge hadden gezet, als door de Gereformeerde, Remonstrantse, Doopsgezinde en Katholieke predikanten, leraren en priesters.

Dat ook nu nog sommigen Spinoza met vijandige ogen bekijken, moet in verband gebracht worden met het feit dat Spinoza eigenlijk de eerste grote filosoof was die een vaste

grondslag legde waarop de hedendaagse zuiver seculiere humanisten, agnostici, atheïsten, naturalisten, vrijdenkers van allerlei aard en voorstanders van volledige tolerantie allemaal konden voortbouwen. Spinoza's tolerantieleer bijvoorbeeld, was geheel anders dan de in sommige aspecten vrij beperkte verdraagzaamheid van John Locke die niet alleen atheïsten daarvan uitsloot, maar in zekere omstandigheden ook katholieken. Bovendien heeft Locke alleen louter theologische grondslagen gegeven waarmee tolerantie gerechtvaardigd kon worden. Omdat bijna alle echt radicale vrijdenkers van de vroeg 18de eeuw – Henri de Boulainvilliers, Toland, Anthony Collins, Radicati, Tyssot de Patot, Van Leenhof – de hoofdlijnen van Spinoza's leer volgden, moet Spinoza zeker ook beschouwd worden als de allerbelangrijkste figuur van de Europese Vroeg-radicalen Verlichting, zoals die tegenwoordig in Nederland wordt genoemd. Hoewel vrijheid van godsdienst volledig in Spinoza's tolerantieconcept was te begrijpen, was toch vrijheid van geloof geenszins de kern van zijn tolerantieleer, die eigenlijk veel meer te maken had met andere prioriteiten. Want verdraagzaamheid gaat bij Spinoza in de eerste plaats over individuele vrijheid, vooral van denken, spreken en drukpers, en van levensstijl, en niet zozeer over geloof of het naast elkaar bestaan van kerken en pluraliteit van kerkinstellingen, en uiteraard nog minder over vrijheid voor kerkelijke structuren en gezag om hun aanhang te vermeerderen, hun eigendommen uit te breiden en hun onderwijsinstellingen zo sterk mogelijk op te bouwen.

Dit is een erg belangrijk punt. De vrijheid van de individuele mens zou beslist niet door politieke tirannie beperkt mogen worden, maar zeker ook niet door kerkgenootschappen over hun lidmaten of tirannie van vooraanstaande theologen en woordvoerders over hele kerkgezindten. Uit de grondslagen van het staatkundige leven, zoals hij die uitlegde, volgt, zegt Spinoza, 'dat het uiteindelijke doel van de politiek niet is om te heersen, of de mensen met vrees in bedwang te houden en aan een ander ondergeschikt te maken, maar integendeel om de enkeling van vrees te bevrijden, zodat hij, voor zover dat mogelijk is, veilig leeft, dat wil zeggen, dat hij zijn natuurlijke recht om te bestaan en zich te doen gelden zonder schade voor zichzelf en voor een ander optimaal behoudt.' Het is niet, stelt hij, het doel van de politiek om de mensen van redelijke wezens tot dieren of automaten te maken, maar integendeel om ervoor te zorgen dat hun geest en lichaam veilig kunnen functioneren en dat zijzelf de vrije rede gebruiken en niet met haat, toorn of bedrog strijden, noch zich door bittere gevoelens jegens elkander laten meeslepen. Het doel van de politiek is dus in werkelijkheid de vrijheid. En dat is ook dus het doel, volgens Spinoza, van het maatschappij.

De nadruk in Spinoza's geschriften, overal gelegd op het bevrijden van de enkeling van vrees en onderdrukking, onderdrukking van zowel staat als kerk en theologie, is zeker een

hoofdbeginsel in zijn filosofie. De echte reden, volgens hem, waarom de meeste mensen in de wereld – en wij kunnen tegenwoordig misschien precies hetzelfde zeggen als hij toen zei – zich volledig onderwierpen aan zowel theologische als politieke tirannie, is dat ze meestal aan vrees en dus ook zeer hevig aan bijgeloof overgeleverd zijn. ‘De oorzaak’, zegt hij in de voorrede van zijn *Theologisch-Politiek Traktaat*, van het ontstaan, voortduren en toenemen van het bijgeloof, is precies de angst; en uit deze oorzaak ‘volgt duidelijk’, zegt hij, ‘dat alle mensen van nature eraan onderhevig zijn’ en ook dat het bijgeloof en goedgelovigheid daarom iets ‘zeer wisselend en onbestendig moet zijn, zoals alle hartstochtelijke bewegingen van de geest en opwellingen van blinde gevoelens, en, ten slotte, dat het alleen door hoop, haat, toorn en list verdedigd kan worden, daar het immers niet aan de rede, maar uitsluitend aan een hartstocht, en wel aan een zeer krachtige, ontspringt.’

Deze gewone blindheid en onbestendigheid van alle mensen die bij- en goedgelovig zijn, is door de eeuwen heen altijd een groot probleem en een bron van gevaar geweest, niet alleen voor hen, maar voor iedereen in de maatschappij. ‘Het is deze onstandvastigheid’, zegt Spinoza, ‘die oorzaak is geweest van veel opstanden en verschrikkelijke oorlogen.’ ‘Zo komt het’, zegt hij, ‘dat het volk onder het mom van godsdienst er gemakkelijk toe gebracht wordt nu eens zijn politieke leiders als tolken van de goden te vereren, ‘dan weer ze te vervloeken en ze als een pest van het hele mensdom te verafschuwen.’ ‘Teneinde nu dit kwaad te vermijden’, stelt hij, ‘heeft men een buitengewone ijver gelegd om de godsdienst met pracht en praal van eredienst zodanig op te luisteren, dat zij van het allergrootste gewicht wordt geacht en altijd door allen met de grootste stiptheid wordt nageleefd.’ Dit geeft wel wat meer standvastigheid en vermogen om orde en recht te handhaven in de maatschappij, maar alleen tegen een zeer hoge prijs, namelijk dat de regering en de justitie dan voortaan alleen kunnen functioneren met de goedkeuring van het priesterschap, uitleggers van heilige boeken en godsdienstijveraars. Zo komt het dat de grondslagen van de maatschappij overheersend theologisch van aard worden en daardoor blijft er volgens Spinoza maar weinig plaats over voor het gezonde verstand, de reden, echte discussie en de individuele vrijheid zoals vrijheid van denken, spreken en uitdrukking. ‘Hoe minder dus’, voegt hij hieraan toe, ‘de mensen de vrijheid om te oordelen wordt toegestaan, des te meer wijkt men af van de staat die de meest natuurlijke is en des te gewelddadiger is dientengevolge de regering.’

Maar ook de maatschappij die volledig op dweperij en intolerantie gegrondvest is, is verre van standvastig. Het is gemakkelijk in te zien, beweerde Spinoza in zijn *Ethica*, waarom mensen gewoonlijk zeer verschillende godsbeelden en uiteenlopende theologische begrippen over de verlangens en bedoelingen van God of de goden ontwikkelen en ook waarom mensen

op zoek zijn naar ‘verschillende wijzen van aanbedding opdat God ze meer zou liefhebben dan anderen en de hele natuur zou inschakelen om te voldoen aan hun onbeheerste verlangens en hun onverzadigbare hebzucht.’ Godsdienst is dus in principe een psychologisch proces, volkomen natuurlijk in oorsprong en denkprocessen, maar uitgegroeid tot bijgeloof, dweepzucht en heerszucht, meer en meer negatief in zijn invloed op de vrijheid en levensmogelijkheden van de mens. Ernstige, vernietigende en verwarrende gebeurtenissen zoals stormen, aardbevingen, epidemieën enzovoort werden dan natuurlijk uitgelegd als zuiver resultaten van goddelijke doeleinden, vooral toorn en wrok over de vermeende tekortkomingen van de mens, gebrek aan respect voor God en zijn woordvoerders en onvolkomenheden in leer, godsverering en geloof.

In feite, beweert Spinoza, zijn er geen mirakelen en geen bovennatuurlijke gebeurtenissen en kent ‘de natuur’ geen doelstellingen; oorzaken die, volgens ons, moeten leiden naar een goddelijk of anderszins gewenste doel zijn, volgens hem, louter menselijke bedenksels. Toch, ondanks het feit dat uit het leven van alledag volkomen duidelijk blijkt dat dit soort opvattingen totaal onjuist zijn, beweert Spinoza, en dat gunstige en ongunstige gebeurtenissen godsdienstige en ongodsdienstige mensen zonder enig onderscheid treffen, krijgt nochtans het bijgelovige vooroordeel dat alles wat er gebeurt geleid wordt door goddelijke wil in aansluiting op de gedachten en gedrag van de mens, te diepe wortels om gemakkelijk te kunnen worden uitgeroeid. Ook kan men altijd makkelijk volhouden dat de wegen van God, of de goden, het menselijk begrip ver te boven gaan of alleen goed te verstaan zijn door Gods priesters en theologen. En dus kan er ook nooit enige verandering ontstaan in de neiging van de mens om zijn verstand te laten verduisteren door bijgeloof en goedgelovigheid dan wanneer de mens uiteindelijk een ander en beter waarheidscriterium vindt, en dat kan natuurlijk alleen gebeuren door tot de rede te komen, de rede als het kernbegrip van wetenschap en filosofie.

Omdat onjuiste ideeën uit echte gevoelens en indrukken bestaan en geworteld zijn in overal aanwezige natuurlijke vooroordelen, kunnen onvolledige ideeën eigenlijk heel goed ingang vinden bij meer mensen – en veel hardnekkiger vastgehouden worden – dan juiste ideeën. Maar omdat onjuiste ideeën altijd ontoereikend zijn, moeten ze toch in de speciale technische betekenis van Spinoza in iedere menselijke geest ‘onzeker’ blijven – hoe hardnekkig en dweepzuchtig die ook volgehouden mogen worden. Hun onjuistheid kan immers worden aangetoond door de rede, zodat degenen die er onjuiste begrippen op nahouden in zekere omstandigheden toch tot beter inzicht kunnen worden gebracht. Volgens Spinoza zijn onjuiste ideeën ‘onzeker’, zelfs in de meest overtuigde en dweepzuchtige

geesten, in die zin dat geen houdbare bewijzen ter verdediging van zulke begrippen ooit kunnen worden aangevoerd: ‘want’, zegt Spinoza in zijn *Ethica*, ‘onder zekerheid verstaan wij iets positiefs en niet de afwezigheid van twijfel.’

Precies zoals een echt goed politiek stelsel slechts mogelijk is wanneer theologische begrippen daar niet ingrijpen, zo ook is de echte zedelijkheid volgens Spinoza alleen mogelijk in zoverre dat gangbare godsdienstige ideeën daar zo weinig mogelijk te maken hebben. Omdat niemand streeft naar het behoud van zijn wezen ter wille van iets of iemand anders, kan er geen redelijk of zinvol ethisch systeem bestaan anders dan gebaseerd op het streven naar behoud van zichzelf. Maar omdat de filosofie volgens hem toont, dat niets ‘goed’ of ‘slecht’ genoemd kan worden behalve datgene wat ons helpt of hindert bij het toepassen van de rede in het leven, kan alleen door de rede de ware deugd en zedelijkheid worden nagestreefd, en tegelijkertijd is het alleen door de rede mogelijk dat de mens zijn echte eigen voordeel werkelijk kan bevorderen. Als de mensen verslaafd zijn aan hun vooroordelen en hartstochten en daardoor gedeeld en verscheurd worden door dweperij, zijn ze geneigd tegen elkaar op te staan en in onlusten en strijd met elkaar te geraken. Aan de andere kant, ‘naarmate mensen zich in hun leven laten leiden door de rede, naar die mate zullen ze van nature altijd met elkaar overeenstemmen’. Wanneer iedereen zijn eigen welzijn nastreeft langs de weg van de rede, zijn de mensen elkaar echt tot nut en bloeit het maatschappelijke leven, onderwijs en alles. Want hoe meer een ieder zijn echte eigen welzijn zoekt en naar zelfhandhaving streeft, des te groter is zijn daadkracht om te handelen in overeenstemming met de wetten van zijn eigen natuur, dat wil zeggen om zich te laten leiden door de rede.

Volgens Spinoza en zijn volgelingen kan de waarheid slechts worden begrepen door natuurlijke rede en op filosofische wijze; zij kan nooit en nergens worden belichaamd in theologische leerstellingen zodat hoe dan ook bepaalde geloofsovertuigingen door sommigen vurig worden geloofd, toch kan de inhoud van zulke geloofsartikelen niet veel met de waarheid te doen hebben, alhoewel in maatschappelijk opzicht dat wat de mensen geloven wel nuttig kan zijn voor de zedelijkheid in de samenleving. Dus hoewel justitie en liefdadigheid wel vrucht ervan kan opbrengen, heeft toch de waarheid zelf nauwelijks iets te doen met godsdienst, priesterschap, uitleggers van heilige boeken, kerkgenootschappen of kerkgezinden. Volgens Spinoza zijn dit allemaal alleen louter maatschappelijke verschijnselen. ‘De bereidheid de *condition humaine* te beschouwen’, zoals een recent Amerikaanse deskundige het terecht uitdrukte, ‘zonder toevlucht te nemen tot metafysische troost of tot wanhoop, behelst een nieuw soort dapperheid, die Spinoza *fortitudo* of karaktersterkte noemt en wat Nietzsche later omschreef als intellectuele oprechtheid.

Men moet niet veronderstellen, zoals in het verleden sommige deskundigen hardnekkig gesteld hebben, dat praktisch niemand in en na zijn eigen tijd de geschriften van Spinoza las of kende. Dat zou zeker een grote vergissing zijn. Integendeel, aan het eind van de 17de eeuw en tijdens de 18de eeuw hebben heel veel schrijvers, zowel Nederlandse als buitenlandse, ook vurige tegenstanders van zijn ideeën, gemerkt dat in de verspreiding van echte radicale ideeën tijdens de Verlichting, vooral materialistische, egalitaire en democratische begrippen, het Spinozisme de eerste en belangrijkste rol gespeeld had. Want, zoals de Harderwijkse hoogleraar Bernard Nieuhoff het tegen het eind van de 18de eeuw in zijn boek *Over Spinozisme* verwoordde:

‘men zegt dat voorheen seer velen gevonden wierden, vooral in Nederland, die het Spinozisme in stilte koesterden. Zeker is het, dat zeer weinigen er openlijk voor uit kwamen; en geen wonder; Spinozisme werd algemeen uitgekreten als het allersnoodste atheïsme.’

Er waren natuurlijk overal in Europa tijdens de 17de en 18de eeuw en voornamelijk in grote steden met veel buitenlandse verbindingen, zoals Amsterdam, London en Parijs, behalve Spinoza ook veel andere vrijdenkers van allerlei aard, die het niet zeer op prijs stelden dat de maatschappij, de regering, het gemeentebestuur, het onderwijs, zedelijke praktijken, seksualiteit, boekhandel en ook wetgeving allemaal slechts met goedkeuring van godsdienstijveraars konden worden gestuurd en bedreven. Sommige van die mensen waren ook goede vrienden van Spinoza, zoals Adriaen Koerbagh, Lodewijk Meyer en zijn vroegere Latijnmeester, Franciscus van den Enden die later werd opgehangen in de Bastille in Parijs wegens samenzwering tegen Lodewijk XIV, koning van Frankrijk – allemaal vooraanstaande en opmerkelijke figuren in het Amsterdamse leven van de jaren vijftig, zestig en zeventig van de 17de eeuw.

Maar toch was het alleen Spinoza en niemand anders, zoals de befaamde Franse filosoof Pierre Bayle, de filosoof van Rotterdam, benadrukte aan het eind van de 17de eeuw – en daarna velen die Bayle in dit opzicht volgden – die er de nieuwe filosofie, naturalisme, determinisme, vrijheid van denken, democratische politieke theorie, Bijbelkritiek, verwerping van mirakelen en alle einddoelen en de idee dat onze rede het allerbelangrijkste en enige ware licht in het menselijk leven is, een geheel geïntegreerd en samenhangend stelsel van wist te maken. En ofschoon zowel zijn *Ethica* als zijn *Theologisch-Politieke Traktaat* meteen verboden werden door de Staten-Generaal en de Staten van Holland vanaf de jaren zeventig van de 17de eeuw, en ook door de katholieke Kerk, als boeken die rechtstreeks tegen geloof

aan mirakelen en bovennatuurlijke verlossing in gingen, toch circuleerden deze boeken, in het bijzonder ook in Amsterdam, en toch waren de hoofdlijnen van Spinoza's filosofie overal vrij goed bekend, alhoewel, zoals Nieuhoff opmerkte, meestal alleen in stilte positief gekoesterd. Daar kan geen enkel twijfel over bestaan.

Spinoza's centrale rol in de ontwikkeling van de Radicale Verlichting in haar geheel tot het begin van de 19de eeuw, is dus vooral te verklaren, meer nog dan door het nieuwe of de kracht van afzonderlijke begrippen binnen zijn systeem, door de eenheid, helderheid, samenhang, en volgens velen, de bijna onweerstaanbare kracht van zijn stelsel, zijn vermogen om de hoofdelementen en lijnen van vroegere vrijdenkerij en naturalistisch denken samen te smeden tot een ononderbroken keten van redeneringen. In het vroegmoderne tijdperk heeft eigenlijk niemand anders iets dergelijks gepresteerd. Men moet echter niet over het hoofd zien dat sommige van zijn meer gespecialiseerde bijdragen ook zeer innovatief waren en op zich al een krachtige internationale invloed hadden, zoals in het bijzonder zijn Bijbelkritiek, zijn revolutionaire leer van de ene substantie in zijn *Ethica* en zijn behandeling van de hartstochten.

Met zijn filosofische stelsel verleende Spinoza vorm, orde en eenheid aan de traditie van de vrijdenkerij en het radicale denken, zowel vanuit het perspectief van het verleden als in de ontwikkeling na zijn tijd, kwaliteiten waaraan het de vrijdenkerij daarvoor had ontbroken en die daarna wellicht het sterkste wapen vormden bij de aanval op de overheersende structuren van gezag, autoriteit en algemeen gangbare begrippen, en ook bij de strijd tegen de oprukkende Gematigde Verlichting, waarbij Verlichting altijd slechts samen met theologie, traditie en Bijbel autoriteit voortgezet moet worden en waarbij (voornamelijk bij Voltaire) Verlichting alleen voor de elite van de maatschappij is terwijl goedgelovigheid de juiste oplossing blijft voor gewone mensen, en waarbij (voornamelijk in de geschriften van Voltaire en Montesquieu) koningen, aristocratie en maatschappelijke hiërarchie allemaal gewoon in stand moeten blijven, geheel in tegenstelling tot het principe van gelijkheid – en het algemene welzijn op de basis van gelijkheid – twee van de belangrijkste en meest vernieuwende grondslagen van Spinoza's zedenkunde en de Radicale Verlichting in het algemeen. Spinoza's filosofie was een samenhangend stelsel dat pas met de voltooiing van zijn belangrijkste geschrift, de *Ethica* die al in 1675 in Den Haag tot volle wasdom kwam, hoewel het niet kon worden uitgegeven tot na zijn overlijden in 1677, maar, zoals heden alle Spinozakenners toegeven, een samenhangend stelsel dat al in 1660 te Amsterdam in beginsel volledig aanwezig was. Enige maanden na Spinoza's overlijden was dat boek in het geheim uitgegeven. Dat gebeurde echter niet in Den Haag waar Spinoza gedurende zijn laatste jaren

gewoond had, maar toch in Amsterdam waar misschien toen alleen de mogelijkheid bestond zo iets clandestien uit te geven en via de boekhandel te distribueren.

Tegen het slot van zijn *Tractatus Theologico-Politicus* - in 1670 uitgegeven en ook min of meer onmiddellijk overal verboden - snijdt Spinoza aan wat voor hem persoonlijk een van de allerbelangrijkste punten was in het debat over verdraagzaamheid – de kwestie van de vrijheid om opvattingen te publiceren, hoe onaangenaam ze ook mogen zijn voor de meeste mensen in de samenleving. Ongetwijfeld bestaat er geen enkel ander filosofisch systeem van de Verlichting, zeker niet dat van Locke, Bayle, Voltaire, Rousseau of Kant, dat het zo sterk en duidelijk opneemt voor volledige vrijheid van publicatie als dat van Spinoza. Alle pogingen, waarschuwt hij, om meningsuitingen aan banden te leggen en boeken te verbieden, beperken niet slechts rechtvaardige vrijheid maar brengen de maatschappij en de staat zelf in gevaar. Dus in zijn samenvatting aan het slot van de *Tractatus*, pleitte Spinoza ‘dat de staat geen veiliger koers kan varen dan door vroomheid en godsdienst te beschouwen als slechts bestaande uit liefdadigheid en eerlijk handelen, en dat het recht van de soeverein, zowel in godsdienstige als wereldlijke zaken, beperkt zou moeten blijven tot de praktische activiteiten van mensen terwijl iedereen zou mogen vrij beleven te denken, geloven en zeggen wat hij wil.’

Aan het eind van zijn *Theologisch-Politiek Traktaat* geeft Spinoza toe dat hij een goed bewijs moet geven van zijn stelling dat volledige tolerantie en vrijheid van denken, spreken en drukpers waar hij zo sterk voor pleit, met behoud van de vrede in de samenleving en de staat kan samenvoegen en eruit geen ernstige ongemakken en moeilijkheden kunnen voortkomen die niet gemakkelijk door het gezag van de overheid kunnen worden vermeden. Toch zijn voor dit alles, stelt hij, goede voorbeelden bij de hand, en ik hoef ze niet, zegt hij, ver te zoeken: de stad Amsterdam, vindt hij, kan ons tot voorbeeld dienen, die tot haar eigen sterke groei en tot bewondering van alle naties, de vruchten van deze vrijheid plukt. In deze bloeiende en voortreffelijke stad immers wonen alle mogelijke mensen van iedere natie en geloofsrichting met de grootste eendracht samen; als ze iemand hun goed willen toevertrouwen, zorgen ze slechts gewaar te worden of hij rijk is of arm en of hij te goeder trouw of met bedrog zaken pleegt te doen; godsdienst en geloof kunnen hun verder niets schelen, omdat die voor de rechter bij toewijzing of afwijzing in een rechtsgeding niets helpen. En geen enkel geloof is zo gehaat, dat zijn aanhangers niet onder de bescherming staan van het openbaar gezag der magistraten, mits ze niemand schade doen en ieder het zijne geven en eerzaam leven. Dat was hoe Amsterdam te bezichtigen was in de 17de eeuw.

Spinoza geeft toe dat vroeger, aan het begin van zijn eeuw, het echter niet zo goed was gegaan in Amsterdam en dat de geschillen tussen Remonstranten en Contra-Remonstranten of zogenoemde Arminianen en Gomaristen, wel uitliepen tot ernstige geschillen, moeilijkheden en scheuring in het stedelijke leven. Maar dat was precies tijdens de jaren toen theologische begrippen en dogma's en godsdienstige doeleinden de overhand hadden gekregen en als de theologen eens de leiding in de hand zouden krijgen, dan moet men altijd en overal verwachten dat een samenleving onmiddellijk in twist, woede en scheuring uiteen zal vallen en haat en onverdraagzaamheid overal terstond zullen prevaleren. Dat kan niet anders, volgens hem. Daarmee kan hij rechtuit beweren dat zijn voorgestelde volledige vrijheid van denken, spreken en drukpers 'niet slechts met behoud van de vrede in de staat, de echte vroomheid en het recht van de hoogste overheden kan worden toegestaan, maar om dit alles te behouden, ook moet worden toegestaan.'

© J.I. Israel, 2007